

HÜQUQ VƏ ETİKANIN NİSBƏTİ: ƏDALƏT VƏ İNSAF MEYARLARININ FƏLSƏFİ MƏNASI VƏ HÜQUQİ FUNKSIYASI

Əntiqə Paşayeva

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

phashayeva.ph@mail.ru

DOI:10.30546/sw.2022.2.39.156

Xülasə. Qədim yunan fəlsəfəsinin əsas mövzusu olan hüquq və etik dəyərlər zaman keçdikcə müasir filosof və hüquqşünas filosofların da maraq göstərdiyi mövzulardan olmuşdur. Hüquq və etikadan bəhs edərkən ədalət və insafın fəlsəfi mənalı ilə yanaşı, onların qarşılıqlı əlaqəsini, ictimai, hüquqi funksiyalarını da qeyd etmək lazımdır. Çünki ictimai asayişin təmin olunmasında hüquq normaları ilə yanaşı, etik dəyərlərə – ədalət və insafa xüsusi ehtiyac vardır. Etik normalar insanın iradəsi ilə bağlı olan bir meyardır; ədalət və insaf ictimaiyyətdə etik normaların hüquqla birlikdə əsas göstəricisidir. Bunlar elə bir məfhumdur ki, insan daim onun axtarışında olmuş və çalışmışdır ki, hüququn tələb etdiyi normalar əsasında ictimai mühitdə tanınsın və qorunsun. Bundan başqa, ədalət və insaf hüququn prinsiplərin əks etdirir, məhz buna görə də hüququn hədəfi ədalət və insafa riayət edərək nizam-intizamı qorumaqdır. Hüquq ədalət və insaf ilə birlikdə ictimai nizamı qorumaqla yanaşı, həm də tələb olunan haqları təkcə hüquq normaları daxilində deyil, həm də ruhi, psixoloji və mənəvi baxımdan yerinə yetirir. Ədalətdən fərqli olaraq insaf bəzən hüquqdan üstün və irəlidə, bəzən isə hüquqdan fərqli və ziddiyyətli olması ilə də diqqəti çəkir. Bu iki məfhum arasında fərqli xüsusiyyətlərin olmasına baxmayaraq, bunlar hüquqla birlikdə insanların tələb və ehtiyaclarının təmin edilməsində qanuni (*legal*) funksiyaya malikdirlər.

Hazırkı tədqiqatda hüquq və etik dəyərləri əsas götürərək qədim yunanların, müasir filosofların, əxlaqşünas alimlərin (*moralist scientists*) və hüquqşünas filosofların əsərlərinə istinad edərək hüquq və etika, hüquq və ədalət, hüquq və insaf, ədalət və insaf kimi meyarların arasında oşxar və fərqli cəhətlər, bunların fəlsəfi mənası, ictimai, hüquqi funksiyası müqayisəli aspektdə tədqiq və təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: hüquq, etika, fəlsəfi baxış, insan, ədalət, insaf, ictimaiyyət.

Giriş. Hüquq və etikanın nisbətindən bəhs edərkən, ədalət və insaf meyarlarında davranış qaydaları özünü daha çox göstərir. Ədalət və insaf əxlaqla bağlı olan xüsusiyyətdir, əxlaq əməllərin dəyərləndirilməsindən əlavə, həm də yaxşı və pis əməlləri tanımaq qaydalarından ibarətdir. Yaxşı və pis əməlləri tanımaq qaydaları dedikdə, burada hüququn mövcudluğu əsas şərtidir, çünki əxlaq və onun bir çox xüsusiyyətləri hüquqla sıx bağlılıq təşkil edir. Müasir hüquq fəlsəfəsinə əsasən ədalət və insaf barədə tədqiqat apararkən ilk olaraq mühüm bir sualla qarşılaşırıq: hansı xüsusiyyətlər əxlaqa aiddir və bu hansı xüsusiyyətlərdir ki, hüquq hər hansı bir məsələdə məhz bu qaydaları rəhbər tutur? Məlum olduğu kimi, əxlaq normalar məcmuəsindən ibarətdir, insan yaxşı əməllərə malik olması və təkmilləşməsi üçün məhz bu normalara riayət etməlidir, daha aydın desək, əxlaqla bağlı olan normalar qəbul olan (yaxşı) və qəbul olunmayan (pis) əməlləri müəyyənləşdirir. Hüquqla bağlı olan normaları özündə birləşdirən “əxlaq” ərəb sözü olaraq cəm halını bildirir, tək halda “*xulq*” kimi işlənir ki, bu da adət, xasiyyət, mürüvvət, hərəkət və rəftar olaraq mənalandırılır (1, s. 120). “Əxlaq” məfhumunu tərif edərkən məşhur mütəkəllim və filosof Əbu Hamid Qəzalinin fikrinə diqqət etmək yerinə düşərdi. O, əxlaqın mövzuda işlənmə mənasını belə izah edir: “Əxlaq nəfsin adətidir və bu adət insan əməllərində baş verərsə, “xulq” adlanır, xulq ola bilər, həm yaxşı və həm də pis olsun” (2, c. 3, s. 99). Məlum olur ki, əxlaq təkcə yaxşı əməlləri ehtiva etmir, burada qəbul olunmayan əməllər də nəzərdə tutulur. Qəbul olunan və qəbul olunmayan əməllər dedikdə, yəni o əməllər ki, qanun daxilindədir, qanunlar bu əməlləri yerinə yetirməkdə müəyyən yollar göstərir və bundan sonra həmin əməllər yaxşı əməllər hesab olunur; ancaq o əməllər ki, qanundankənardır, qanun nəinki onların yerinə yetirilməsini qadağan edir, hətta ona tərəf gedilməməsi üçün əmrlər verir. Qanun baxımından bunlar (qanundankənar əməllər) qəbul

olunmayan əməllər hesab olunur. Şübhəsiz ki, nəinki əxlaqı, hətta hər hansı bir məsələni məna və ya məfhum baxımından təhlil etsək belə, yenə də müəyyən meyar və ölçüyə ehtiyacımız vardır, çünki bu meyar və ölçü olmasa, heç bir məsələ elm əsasında aydınlaşmır; hər bir sözü adi bir məna ilə mənalandırmaq olar, amma onu elmi sübutlar əsasında isbat etmək üçün ölçü və meyar adlandırdığımız müəyyən normativ həddə ehtiyacımız vardır. Nəinki ehtiyacımız var, hətta hər hansı bir terminin təhlili müəyyən ölçü və meyersiz mümkün deyil. Ona görə də deyiləndə ki, hüquq əxlaqa daxildir, bu baxış tam deyil, nisbidir. Bu da doğrudur ki, hüquq etik dəyərləri qoruyur, amma bu o demək deyil ki, hüquq əxlaq olmadan özünü tanıtdıra bilməz, əksinə, hüquq nəinki özünü tanıtdırır, hətta əxlaqın tanınıb qəbul olunmasını reallaşdırır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün deməliyik ki, əgər hüquqi normativlər və dəyərlər olmasa əxlaq söz olaraq qalır. Əxlaqı mənalandıran və onun işlənməsinə və qəbul olunmasına yol açan məhz hüquqdur. Ona görə ki, əxlaqın ən üstün xüsusiyyətləri (ədalət, insaf, vicdan, adət-ənənə, bərabərlik və s.) hüquqla bağlıdır və bu dediyimiz keyfiyyətlərdən ən üstünü ədalət və insafdır ki, hüquqi prinsiplərin təzahürünə çevrilib. Baxmayaraq ki, hüququn bütün prinsipləri əxlaqi dəyərləri əks etdirir, amma bu o demək deyil ki, etik normalar olmadan hüquq qəbul olunmazdır; istər məfhum və istərsə də məna baxımından təhlil etsək görürük ki, etika elə hüququn özüdür ki, müəyyən normativlərə ayrılaraq “əxlaq” adı altında tanınır. Burada sual yaranır: bəzi etik normalar müəyyən hədd və ölçüdən kənarıdır, belə olan halda bunu əxlaq adlandırmaq olarmı? Nəzərdə tutduğumuz müəyyən hədd və ölçü hüquq daxilindədir, baxmayaraq ki, biz bunu məna baxımından deyil, məfhum baxımından təhlil edirik. Amma etik dəyərlərin mənasına varsaq görürük ki, əxlaq hüquqsuz qeyri-mümkündür. Belə olan halda iddia oluna bilməz ki, hüquq əxlaq olmadan mümkün deyil, əksinə, əxlaqı tərif edərkən demək lazımdır ki, normativlər (hüquq) olmadan heç bir etik dəyərlərdən, o cümlədən ədalət, insaf və vicdandan, bunların təhlil və tətbiqindən söhbət gedə bilməz, çünki müəyyən həddi (norma) olmayan etik məsələlər heç bir təsirə malik deyildir. Tədqiqat əsnasında bəzən “hədd”, “norma”, “ölçü”, “xüsusiyyət” və bəzən də “meyar” terminlərini işlədirik ki, bunların da hamısı əxlaq və hüquqda birləşir. Təbii ki, tək-cə müasir hüquq fəlsəfəsində deyil, ümumiyyətlə, hüquq və fəlsəfə arasında olan nisbətdən, hər hansı bir bağlılıqdan danışarkən ədalət və insaf meyarlarının fəlsəfi və hüquqi mənasını təhlil etməzdən əvvəl bunların lüğətdə və mövzuda işlənmə mənalarnı araşdırmalıyıq. Çünki bu meyarların hər birinin mövzuda işlənməsi həmin sözlərin lüğətdə işlənmə mənasına bağlıdır; əvvəlcə terminoloji tərəflər açıqlanmalı, sonra mövzuda işlənmə mənalarnı izah olunmalıdır. Amma yaxşı olar ki, mövzuya keçməzdən əvvəl *əxlaq elminin mövzusu və onun faydalarına* qısa bir nəzər salaq.

1. Etika: mövzusu və faydaları

Etikanın mövzusu və onun faydaları dedikdə, ilk olaraq zehnimizə bu gəlir: etika yaxşılıq etmək, fəzilətli olmaq və kamilliyə çatmaq üçün, ən əsası isə müdrək bir varlıq kimi formalaşmağımızda zəruri olan qaydalar məcmusudur; biz etik dəyərlər vasitəsilə nəyin yaxşı, nəyin pis olduğuna dair meyar əldə edirik. Etika mühakimə, iradə ilə edilən və ağılı diktə etdiyi hərəkətlərə aiddir; yəni instinktiv hərəkətlər əxlaqa əsaslanmır; kiminsə pis iş görmək qabiliyyətinə malik olması, lakin bunu etməməsi mühümdür. Bu barədə Nəsirəddin Tusi yazır: “Etika elə bir elmdir ki, məqsədi insanı pis işlərdən çəkəndirmək və iradə əsasında arzu olunan fəzilətli əməlin yaranmasına səbəb olmaqdır” (3, s. 1). Nəticə etibarilə etika insanın iradəsi ilə bağlı olan bir qüvvədədir və bu elmin mövzusu da məhz insan əməlidir; etika ilə bağlı olan fəzilətli, yaxşı, qəbul olunan və qəbul olunmayan əməllərdir. Psixoloji, fiziki və sağlamlıqla bağlı olan əməllər isə digər elmlərin mövzusu. Təbii ki, etika bunlara da (psixoloji, fiziki və sağlamlıq və b.) işarə edir, ancaq burada əsas məsələ insanın iradəsi, ağılı və əməlidir. İnsanın həyatı özünü yetişdirməkdən və əxlaqi saflaşmadan asılıdır. Məhz buna görə də etika ən şərəfli və faydalı elm hesab olunur, çünki hər bir elmin şərəfli və faydalı olması həmin elmin mövzusunun, məqsədinin şərəfli və ləyaqətli olmasındadır. Etikanın mövzusu insanın varlığı, nəfəsi (ruhu) və onun həqiqətləridir. Bu elmin məqsədi isə insanı kamilləşdirmək, onun varlığını ən aşağı mərtəbədə kamilliyin ən yüksək mərtəbəsinə çatdırmaqdır. İnsanın kamilliyə və yüksək mənəviyyətə çatmasında əxlaqın seçilmiş xüsusiyyəti olan *ədalətin* xüsusi yeri vardır, məhz buna görə diqqəti aşığdakı mövzuya yönəldək.

1.1. Əxlaqın seçilmiş xüsusiyyəti: ədalət. Onun lüğətdə və mövzuda işlənmə mənalarnı.

Qeyd etmək lazımdır ki, “ədalət” ərəb sözü olan “ədl” sözündən götürülmüş məsdərdir, mənası “bərabərlik”, “tarazlıq” deməkdir. Bu söz əşyanın müqayisə olunmasında da işlənilir (4, s. 325). Amma bəzi dilçi alimlər “ədl” sözünü “istiqaqət” adlandırmışlar (5, s. 414). Digər dilçilərin nəzərində isə

“ədalət” “hər hansı bir işi düzgün yerinə yetirmək”, “düz yola gətirmək”, “istiqlamətləndirmək”, “düzgün hesab etmək” və digər mənaları ifadə edir (6, s. 1257-1258). “Ədalət” sözünün mövzuda işlənmə mənası isə daha genişdir. Filosoflar “ədalət” sözünün mövzuda işlənmə mənasını belə izah edirlər. İbn Meskəviyyənin (Əbu Əli Əhməd bin Məhəmməd bin Yaqub Meskəviyyə Razi: 326-421 h.q. XI əsrdə yaşamış məşhur filosof, ilahiyatçı, riyaziyyatçı, təbib və təbiətşünas) fikrincə, “ədalət” əsl ideya və qərara alınmış bir üsuldür ki, haqqın mənasını müəyyənləşdirir, ona ehtiram və əməl olunmasını tələb edir. Əgər ədalətin hər hansı bir şeylə bağlılığı olarsa və bu, haqqa uyğun olarsa, onda ədalət “bərabərlik” və “düzgünlük” mənasındadır, əgər şəxslə bağlı olarsa, onda ədalət əsl fəzilətlərdən biridir; əsl fəzilətlər “hikmət”, “şücaət”, “iffət” və “ədalət”dən ibarətdir. “Ədalət” təkcə fəzilət deyil, bəlkə də, fəzilətin əsasıdır (7, s. 34, 53).

2. Ədalət: fəlsəfi mənası və hüquqi funksiyası

Ədalətin fəlsəfi və hüquqi mənası çox geniş mənaya dəlalət edir, ancaq biz çalışmışıq ki, əsas məsələlərə diqqət edək, yəni “ədalət” məfhumunun fəlsəfi mənasını və hüquqi funksiyasını aydınlaşdıraq. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, insan ruhunun ədalətə ehtiyacı vardır və bu elə bir məfhumdur ki, insan onu tanımağa daim can atmışdır. Burada əsas məqsəd hədəfdir və bu hədəfdə müəyyən qayda hökm sürür. Hüquq və ədalət həm praktikada, həm də nəzəriyyədə bir-birini tənzimləyir və bunların ayrı-ayrılıqda mövcudluğu qeyri-mümkündür. Məhz buna görə də müasir filosof və hüquqşünas filosofların gəldiyi nəticə budur ki, hüquqi məsələlər etik dəyərlərə əsasən tədqiq olunmalıdır; çünki hüququn əsasını ədalət təşkil edir, yəni hüququn əsas hədəfi ədaləti bərpa etməkdir (8, s. 91). Baş verən hər nə varsa, təhlil olunursa, son olaraq hüquqa və ədalətə üz tutur; hər hansı bir düzgün qərar hüquq daxilində (ədalətlə) öz həllini tapır. Buna görə də ədalət və hüquq anlayışlarını nəinki fəlsəfi və hüquqi araşdırmaq, həm də ictimaiyyətdə dərəcə və tətbiqini (olan və gərək olsun) daha dərinədən öyrənmək və təhlil etmək üçün qədim mütəfəkkirlərin fikirlərinə ehtiyac vardır.

2.1. Qədim təfəkkürdə ədalətin ictimai mənası və prinsipləri. Mövzuya keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, ədalət anlayışı əxlaqın digər xüsusiyyətlərindən (insaf, vicdan, adət-ənənə, bərabərlik və s.) fərqli olduğu üçün təhlilinə daha geniş ehtiyac vardır. Burada təkcə ədalətin fəlsəfi və hüquqi mənası deyil, həm də ictimai mənası və prinsipləri izah olunmalıdır. Çünki ədalət hüquq elmi və hüququn bütün sahələri ilə sıx bağlılıq təşkil edir, məhz buna görə də ədalət məfhumunu qədim mütəfəkkirlərin fikirlərinə əsasən təhlil etmək zəruridir. Müasir hüquq fəlsəfəsində ədalət anlayışı nə qədər sivil xarakter daşısa da, yenə qədim dövrün düşüncəsinə, ictimai prinsiplərinə söykənir; ədalət dedikdə, *Platonun, Aristotelin, Siseronun* və digər filosofların fikirləri zehnimizdə canlanır. Qədim yunan dövrünü təhlil edərkən bunun şahidi oluruq ki, o dövrdə ədalət şəxsə mənsub olan xüsusiyyət hesab olunurdu, yəni ədalət digərlərinin haqqına riayət etmək kimi qəbul olunurdu. Əgər insan digərlərinə ehtiramsızlıq edirdisə, ədalət hissi onu vicdan əzabı çəkməyə məcbur edir və insan xəcalət hissi keçirirdi. Platon və Aristotel dövründə yaşayan *Menkius (Mencius ya Meng Ko: 289-372.* Miladdan əvvəl IV əsrdə yaşamış Çin siyasi filosofu) ədaləti iki hissəyə ayıraraq yazırdı: “Ədalət həm icraçıdır, həm də icra olunandır; əgər icraedici ədalət şəxs olarsa, onda onun ölkəsində hər şey ədalətə uyğun olacaqdır” (9, pp. 62 & 63). Menkiusun qeyd etdiyi ədalət, yüksək əxlaqa sahib olmaq, qanunlara tabe olmaq, düzgün və tələb olunanlara riayət etmək deməkdir; ədalət əxlaqi meyar olaraq insanın bütün vəzifələrini əhatə edir, ədalət şəxsi rəftarın ümumi hədəflərini digərlərinə təsir edənə qədər qoruyur. Ancaq Platonun ədalət barədə fikrinə gəldikdə isə o, ədaləti bəzən şəxsiyyətin, bəzən isə ictimaiyyətin vəziyyəti ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, şəxsiyyətə aid olan ədalət şəxsin düzgün əmələ sahib olmasıdır, ancaq *ictimai ədalət* isə cəmiyyətdə tələb olunan nizam-intizamın və bütün məsələlərdə *tarazlığın* qorunmasıdır; (10, p. 36) şəxsi ədalətdə psixoloji tarazlıq (*psychic harmony*), ictimai məsələlərdə isə ictimai tarazlıq (*social harmony*) nəzərdə tutulur. İctimai ədalət o vaxt bərqərar olur ki, hər hansı bir şəxs bacardığı işi yerinə yetirsin və digərlərinin işinə müdaxilə etməkdən çəkinsin. Əgər belə olmazsa, ictimaiyyətdə nizam-intizam pozular və ölkədə nizamsızlıq hökm sürər. Platon ədalətin ictimai mənasını və prinsiplərini fəzilətlə əlaqələndirir, yəni ictimai ədalətin mövcudluğunu ağıllı və elmlili rəhbərdə görür; rəhbərə və onun hakimiyyətinə olunan hər hansı bir təcavüzü hədsiz dərəcədə haqsızlıq hesab edir (11, pp. 1009, 1692). Platonun fikrincə, ədalət elə bir fəzilətdir ki, hər kəs təbii olaraq ona aid olan işi digərlərinin işinə qarışmamaq və mane olmamaq şərtilə yerinə yetirməlidir; hər hansı bir şəxs müəyyən həddə ona aid olan işi yerinə yetirməlidir.

Qeyd: Ədalət fəzilət olmaqdan əlavə, həm də ideyadır, elə bir ideya ki, təkcə fəlsəfi-hüquqi doktrinalar əsasında buna yiyələnmək mümkündür. İctimai elmlər ədalətin praktiki tərəflərini göstərə bilər, lakin mahiyyətini, onun yaranma (zatını) səbəblərini açıqlaya bilməz, çünki bu məsələlər varlıqlarla bağlı olduğu üçün fəlsəfədə mümkündür. Ümumiyyətlə, hüquq elmi (nəzərə almaq lazımdır ki, burada hüququn fəlsəfi mənasından bəhs olunur, nəinki ictimai hüquq elmindən) əhatəli, saf (pure) və mücərrəd bir elm olaraq, bütün bu məhdudiyətləri sübutlar (proofs) əsasında öyrənir və digər elmləri də (fəlsəfədən başqa) nəzarətdə saxlayır. Hüququn mücərrəd olmasının əsas sübutu odur ki, digər elmlər hər hansı bir meyarda hüquqa ehtiyacı vardır.

Ancaq Aristotelin ədalət barədə olan fikirləri o qədər əhatəlidir ki, hətta ondan sonra gələn filosoflara belə təsir etmişdir. O “Nikomaxusun əxlaqı” (*Nicomachean Ethics*) adlı əsərində ədaləti iki hissəyə ayırır: təbii və qanuni ədalət. *Təbii ədalət* əşyanın təbiəti ilə bağlıdır, şəxsin əqidəsi və ictimaiyyətdə mövcud olan qanunlarla əlaqəsi yoxdur; yəni təbii ədalət ilahi və ideal bir xüsusiyyətə malikdir. Ancaq *qanuni ədalət* isə qanunun əmrlərinə tabedir, müəyyən bir meyarı yoxdur və bu meyarı asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Qanuni ədalət qanunla bağlı olaraq, ancaq qanun əsasında nəticəyə gəlir (12, pp. 20-22). Burada hakimə verilən səlahiyyəti də nəzərə almaq lazımdır; hakimə verilən səlahiyyət ədalətin üstünlüyünü və qanunlar toplusunun ədalətə bağlı olduğunu göstərir. Hakim qanunların tətbiqində, hətta qanunların tək-tək insanlar arasında işlənməsində ona həvalə olunan səlahiyyətdən istifadə edərək, həmçinin ədalətli qanunlardan ruhlanaraq, insafa riayət edərək müəyyən hədd əsasında ədalətli qərarı qoruyur və ona riayət edir; yəni hakim ixtiyarında olan qanunu ədalətlə birlikdə qoruyub saxlayır. Qanunların ədalətsiz, daimi və davamlı olması qeyri-mümkündür; əgər hakim istəsə ki, hər hansı bir məsələni tələb olunan formada yerinə yetirsin, ilk növbədə ədaləti, sonra isə qanunu əsas götürməlidir. Əks halda qanun öz qüvvəsini itirər və bunun da nəticəsində hüquqi sistemdə, ictimaiyyətdə, hətta insan mənəviyyatında nizam-intizam pozular. Çünki ədalətin bərpası təkcə insanın cismi ilə deyil, həm də ruhu ilə sıx bağlıdır. İcra olunan hər hansı bir ədalətli qərar insan ruhunun rahatlığı deməkdir. Burada mühüm məsələ odur ki, əgər hakim ədaləti qanundan üstün tutarsa, bu təkcə ictimaiyyətdə nizam-intizamın hökm sürməsinə deyil, həm də şəərəfli məsuliyyətə səbəb olur ki, insan azad düşünür, özünə, hərəkətlərinə həm əqli, həm də ruhi baxımdan hakim ola bilər. Hüquqi quruluşların əsas hədəfi ondan ibarətdir ki, insanlar həm özlərinin, həm də digərləri qarşısında vicdan hissini dərk edib, şəxsi və ictimai davranışlarına hakim olsunlar. Çünki insan həm özü, həm də toplum qarşısında məsuliyyət daşıyır. Şəxsi və ictimai davranış dedikdə, mühüm bir məsələyə diqqət etmək lazımdır. Şəxsi davranış insanın özünə verdiyi hesabatdır, ictimai davranış isə özünə və digərləri qarşısında hesabatdan əlavə, həm də çox tələb olunan mühüm və zəruri bir məsuliyyətdir. Hakimin üstünlüyü ondadır ki, ədalət prinsiplərinə əməl etməklə, özünün ideal göstəricilərinə əsaslanaraq şəxsi və ictimai nizamsızlığı, gərginliyi aradan qaldırsın, qanunlara söykənərək əsl individual və ictimai insan nümunəsi yaratsın. Göründüyü kimi, Aristotel ədaləti həm şəxsi, həm də ictimai adlandırır. Onun fikrincə, “ədalət bir əmrdir və ədalətli insan düşünür” (12, p. 23). Şəxsi ədalət ruha bağlı olan bir sifətdir və bu sifət insana xüsusi bir qüvvə bəxş edir ki, insan işlərini düzgün yerinə yetirsin, həm özü üçün, həm də yaşadığı mühit üçün ləyaqətli vətəndaş olsun. Aristotel həm insanla, həm də əxlaqla bağlı olan məsələlərdə ədalətə riayət olunmasını başlıca amil hesab edir. Onun fikrincə, fəzilətin (ədalət) özündə də iki mühüm hədd mövcuddur: ifrat (*excess*) və təfrit (*deficiency*). Bunların arasında müəyyən ölçüyə riayət olunmalıdır və bu ölçü həmin fəzilətin sifətlərindən biri və ən başlıcası hesab olunan ədalətdir. Düzgün olmayan əməl ədalətin meyarı ola bilməz. Ədalət ifrat və təfrit arasında meyar olmaqdan əlavə, həm də nizamlayıcı bir əməldir (13, p. 119). Ancaq ədaləti təkcə nizamlayıcı bir əməl adlandırmaq çox azdır, ədalət həm də ictimai əməlləri qaydaya salan, onu müəyyən struktura tabe edən başlıca meyardır. Ümumiyyətlə, ədalət ictimai üstünlük olmaqla, həm mənəvi, həm də fiziki dəyərdir. Şəxsi ədalət insanın bütün nəfsani (sensual, animal, mental) istəklərini əhatə etməli və bütün işlərdə meyar olmalıdır. Aristotel nəzərində insanın ədalətə malik olması təbiətin və ya digər amillərin istəyi, hökmü ilə deyil. Çünki insan fitrəti zatidir, yəni bəsitdir, amma fəzilət və ədalət isə bəsit deyil, bəlkə də sonradan yaranır; insan təbiəti bunları (ədalət və digər fəzilətləri) öz təbiətinə uyğunlaşdırma bilər, hətta digər sifət və dəyərləri də yarada bilər (12, p. 21). İctimai ədalətlə bağlı əlavə olaraq demək lazımdır ki, ictimai ədalət ədalətin xüsusi mənasını ifadə edir və bütün fəzilətlərə şamil olunur. Çünki hər hansı bir şəxsi insan mənəviyyatına zidd hərəkət edərsə, həm özünə, həm də ətrafdakılara pislilik etmiş olur. Həqiqi səadətə

nail olmaq o deməkdir ki, şəxs fəzilətlərə sahib olsun və ağılı göstərişlərinə əməl etsin. İctimai məsələlərdə mövcud olan *tənasüblük (proportionality)*, qanun qarşısında *bərabərlik (the equality before law)* ədaləti özündə əks etdirir və bunlar ədalət bölgüsünə (*distributive justice*) və ədalətli cəzaya (*retributive justice*) şamil olunur. Ədalət bölgüsü dedikdə, ictimaiyyətdə insanlara verilən dərəcənin, sərvətin, digər mənafe və imtiyazların bölgüsü nəzərdə tutulur, amma ədalətli cəza dedikdə isə bu, hakim tərəfindən cinayətəkarə verilir. Hər iki halda ədalət *mütənasib bərabərlik (proportional equality)* deməkdir. Ədalətli cəza hissəsində verilən cəzalar cinayətə uyğun olaraq müəyyənləşməlidir; cəzalar eyni qaydada və tam bərabər şəkildə bütün cinayətkarlara şamil olunmalıdır. Ədalət bölgüsündə hər bir şəxs layiqli bir işi yerinə yetirirsə, onda o, münasib bir hədiyyəyə sahib olur, hətta verilən hədiyyələr də eyni səviyyədə və bərabər olmalıdır (14, p. 179). Qədim təfəkkürə əsasən ədalətin ictimai mənasını və prinsiplərini təhlil edərkən *Siseronun* fikirləri də maraqlıdır. O, ədalət və ağıl arasında fərq qoyaraq, ədalətin insanlıq üçün üstün bir xüsusiyyət olduğunu bildirmişdir: “Ağıl bizi məcbur edir ki, istəklərimizi daha da artıraraq, özümüzə aid olan şəxsi istəkləri (mənfəət, var-dövlət və s.) genişləndirək, insanların böyük əksəriyyətinə başçılıq edək, əyləncələrdən zövq alaıq, bir sözlə, həyatımızı şad və şənlik içərisində keçirək. Amma ədalət isə bizə əmr edir ki, bütün insanları düşdüyü çətinliklərdən xilas edək, bəşər övladının bütün mənafeələrini diqqət mərkəzində saxlayaraq, ləyaqəti olan şəxsə layiq olduğunu verək, ümumi və digərlərinə mənsub olan şəxsi sərvətə yaxınlaşmayaıq” (15, p. 24). *Siseronun* ədalət barədə dediyi fikirlərdə mühüm bir məsələni diqqətdən qaçırmamalıyıq. Onun ümumi və müştərək mənafeyi əhatə edən dəyərli fikirləri *Aristotelin* əxlaq və ictimai məsələlərlə bağlı olan digər əsərlərində göstərilmişdir; yəni bu fikirləri tam olaraq *Siserona* aid etmək olmaz və bütün bunlar *Siserondan* əvvəl məhz *Aristotel* tərəfindən deyilmişdir. Ancaq insafla demək lazımdır ki, *Roma* hüquqşünasları bu məsələləri daha əhatəli və tam aydın şəkildə bəyan etmişlər.

Təhlil olunan məsələlərdə təkcə ədalətin ictimai mənası və prinsipləri deyil, həm də ədalətin meyarı ilə bağlı bəzi mühüm suallar ortaya çıxır: ədalətin meyarını necə öyrənək? Bunlara necə yiyələnək? Hansı prinsiplərə istinad edək? Təbii ki, burada təkcə qədim yunan və *Roma* təfəkkürü deyil, müasir filosof və hüquqşünasların da fikirləri mühümdür. Diqqət etmək lazımdır ki, bu məsələ barəsində müəyyən bir cavab göstərilməyib və demək olar ki, müasir hüquq fəlsəfəsində ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri hesab olunur. Bəziləri iddia edirlər ki, ədalətə aid olan meyarlar gərək ağıl, ictimai və ideal məsələlərin vasitəsilə öyrənilsin; yəni burada əşyanın təbiəti, təbiət aləminin ümumi nizamı və yaranış nəzərdə tutulur. Digərləri isə bu məsələdə ağılın öndə olmasını qəbul etməmiş, ədalət meyarlarının öyrənilməsinin təkcə iman və qəlbin nuru vasitəsilə mümkün olduğunu bildirmişlər. Göründüyü kimi, burada əsas amil ilahi hökmü və dini məsələləri önə çəkməkdir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, haqsızlıqlar, insana xas olan duyğular qəlbin istəyi nəticəsində baş verir. Bu barədə sosioloq nəzəriyyəsinə də diqqətdən kənar saxlamaq olmaz. Sosioloqların fikrincə, ədalət ümumi vicdandan yaranır; bəziləri ictimaiyyətə aid olan vicdan məfhumunu qəbul etməirlər və bildirirlər ki, ədalətli qayda odur ki, insanların böyük hissəsi onu düzgün hesab etsin. Lakin bəzi müəlliflərin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, insanların ədalət haqqında təsəvvürləri onların şəxsi maraq və inanclarına, həmçinin mənsub olduqları cəmiyyətlərin, sosial qrupların xarakterinə görə dəyişir. (16, s. 64). Bu fikirlərin qarşısında duran digər bir qrup isə ədaləti ümumi rəyə tabe olan məfhum hesab etməirlər. Onların fikrincə, təbii qaydaları əksəriyyətin düşüncə və təsirinə əsasən dəyişmək olmaz; ədaləti əksəriyyətin rəyi ilə müəyyən etmək olmaz və bu bir reallıqdır, reallıq isə ümumi fikirlə bağlı deyil (17, s. 165, 626) Burada fransız hüquqşünası *Paul Roubierin* (*Paul Roubier: 1886-1964*) fikri də maraqlıdır; onun fikrincə, ədalətlə bağlı olan meyarları tanımaq üçün ancaq hüquqşünaslara müraciət etmək lazımdır. Çünki hüquqşünaslar bu meyarları təhlil etməkdən əlavə, həm də bunu müqəddəs hesab edirlər. Ümumi adətlər, inanclar, davranışlar və dövlət qanunları ədalətin qayda və meyarlarını müəyyənləşdirə bilməz, elə buna görə də bəzi hallarda hüquq və ədalət arasında ziddiyyətlər ortaya çıxır (17, s. 626, 627). Lakin bu barədə *Hegelin* qanun nəzəriyyəsinə baxsaq görərik ki, *Hegel* və onun ardıcılıları ədalətin meyarlarını və ictimai prinsiplərini dövlətlə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, ədalətin meyarı və ictimai prinsipləri dövlətin tələblərinə bağlıdır, “olan” və “gərək olsun” prinsipləri arasında heç bir fərq yoxdur (18, pp. 43, 48). Göründüyü kimi, həm yunan təfəkküründə, həm də müasir hüquq fəlsəfəsində haqlar ədalətdən fərqli olaraq müəyyən qaydaya tabedir. Ədalət isə qaydaları nizamlayır və müəyyən struktura uyğun olaraq tənzimləyir. Təbii ki, təkcə ədalət deyil, əxlaqın digər

mühüm meyarı olan insafın da hüquqi məsələlərin tətbiqində və funksiyasında mühüm yeri vardır. Burada çox mühüm bir sual qarşımıza çıxır: hüquq və insaf arasında hansı bağlılıqlar mövcuddur? Yaxşı olar ki, diqqəti aşağıdakı mövzulara yönəldək. Ancaq mövzunun tədqiq və təhlilinə keçməzdən əvvəl bu məfhumun terminoloji və mövzuda işlənmə mənasını nəzərdən keçirmək faydalı olardı.

3. İnsaf: lüğətdə və mövzuda işlənmə mənası

İnsaf ərəb sözü olaraq lüğətdə “kömək etmək”, “ədalətli olmaq”, “sədaqət göstərmək”, “haqqı müdafiə etmək” mənalərini bildirir (19, s. 381), amma bir sıra lüğət kitablarında “ədalət”, “doğru danışmaq”, “düz danışmaq” və “bərabərlik” kimi izah olunur (20, s. 211). İngilis dilində isə insaf “equity”, yəni ədalət baxımından hüquq və ədalətin bərabərliyidir ki, bunun da mənası *insafly hökm çıxartmağa imkan vermək* deməkdir (21, p. 423). Latin dilinə gəlicə isə, “ex aequo et bono” insaf mənasında işlədilir və bu kəlmə lüğətdə “ədalət”, “insaf” mənalərini bildirir; bundan başqa, “ədalətli”, “bəyənilən” və “bitərəf” (*fairness*) mənalərini də ifadə edir (22, p. 557). Bəzi mənbələrdə yuxarıda qeyd olunanların əksinə olaraq, “insaf” heç də mənanı tam ifadə edən bir məfhum kimi qəbul olunmur: insaf ümumi anlayışı ifadə etsə də, lakin mənanı tam olaraq açıq formada ifadə edə bilmir, nəticədə qeyri-müəyyən və qapalı qalır (23, p. 403). *Brown* fikrincə, insaf məfhumu barədə mövcud olan müxtəlif fərqli fikirlərin səbəbi bu məfhumun xüsusiyyətlərində olan mürəkkəblikdən və qeyri-müəyyənlikdən irəli gəlir (24, pp. 232-333). Digər mənbələrdə insafın *birinci halda* hüquqi sistemin dəyərlərini təşkil edən bir sıra prinsiplərdən ibarət olduğu göstərilir (25, p. 1), *ikinci halda* isə ədalətli – yəni insafly prinsiplərə əsaslanaraq latın dilində olan “ex aequo et bono” sözünə uyğun olan “qərara gəlmək”, “həll etmək” mənalərini bildirir: qapalı və mübahisəli məsələlərdə və ya digər səbəblər üzündən məsələni həll etmək mümkün olmadıqda insafa əsasən qərar verilir və məsələ həll olunur (26, p. 91). Bəzən insaf tərəflər arasında olan mübahisəli məsələləri onların maraqlarına uyğun olaraq həll edən ədalətli bir məfhum olaraq da tərif olunur (27, p. 76). *Brown*linin fikrincə isə insafa əsasən qərar vermək səlahiyyəti sülh və barışıq məsələlərinə şamil olunur (28, p. 26). “İnsaf” sözünün lüğətdə və mövzuda işlənmə mənalərini bir az da dərinlən araşdırsaq görürük ki, hüquşünas filosoflar insafly hüququn ümumi prinsiplərinə aid edərək, onun iki hissədən ibarət olduğunu bildirmişlər: birincisi, insaf hüququn ümumi prinsiplərində xüsusi təsirə malikdir, yəni hüquqi göstərişlərin bir növ ilhamverici qüvvəsi olaraq hüquqi prinsiplərin cövherini – əsasını təşkil edir (29, pp. 105-108). İkincisi, insaf müstəqil olaraq hüququn ümumi prinsipi kimi göstərilir və ya tətbiq edilə bilər (30, s. 141). İnsafın lüğətdə və mövzuda işlənmə mənalərini təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir hüquq fəlsəfəsinə əsasən insaf üç müxtəlif mənalarda işlədilir: a) insaf tarix baxımından məhkəmə sistemi ilə bağlı olan bir məfhum olaraq tədqiq olunmuş və bu tədqiqat hazırda da davam edir; b) insaf hüququn ümumi prinsiplərindən biri kimi şərh olunur; c) insaf səlahiyyətli bir məfhum, yəni məhkəmə hakimiyyətində geniş səlahiyyətə malik olan, yeni icra zamanəti yaradan bir məfhum olaraq göstərilir (31, p. 353). “İnsaf” sözünün həm lüğəti, həm də mövzuda işlənmə mənalərini onu göstərir ki, insaf təkcə hüququn ümumi prinsipləri ilə deyil, eyni zamanda tarixi bir proses olaraq məhkəmə sistemi ilə də sıx bağlılıq təşkil edir; digər tərəfdən isə insaf ictimaiyyətdə mövcud vəziyyəti tənzimləyir, vicdan əsasında qərara gəlir, həmçinin ictimai fəaliyyəti və faydası olmayan qaydalardan daha çox təsirə malik olduğunu göstərir. İnsafa əsasən ədalətli qərar qəbul etmək, baş verən hər hansı bir mübahisənin və ixtilafly məsələnin ədalətlə və hüquqi prinsiplər əsasında həll olunması ictimai prinsiplərə əməl olunması deməkdir.

3.1. İnsaf: ictimai prinsipləri və səlahiyyəti

İnsaf və onun ictimai prinsip və səlahiyyətlərindən bəhs edərkən demək lazımdır ki, insaf qədim dövrlərdən bəri mövcud olmuşdur. Qərb alimlərinin fikrincə, insaf özünün inkişaf yolunda üç mühüm mərhələni keçmişdir ki, bunlar məhkəmə prosesi (factual), qanuni normativlər (*normative*) və vicdanla bağlı olan (*values*) məsələlərdir ki, hüququn bütün sahələrinə nüfuz etmişdir (32, pp. 1-4). Hüquqşünas alimlərin fikrincə, bu prinsip müasir mənada ilk dəfə alman-Roma hüquqşünasları tərəfindən 1625-ci ildə yazılmışdır. Ancaq Anton Hermanın gəldiyi nəticə budur ki, insaf və onun əsas müddəaları ilk olaraq alman- Roma hüquqşünasları tərəfindən yazılsa da, bunun əsası Aristotelin insaf barədə olan mülahizələri ilə bağlıdır (33, p. 120). Çünki Aristotelə görə, insaf qanunu nizama salır və düz istiqamətə yönəldir (34, p. 39). Digər bir mənbədə isə insaf qədim ingilis hüququ ilə əlaqələndirilir (35, p. 11). *Miqe Jonun* fikrincə isə, insaf ingilis hüququnun ikinci mənbəyi hesab olunur və bu hüququn müstəqil mənasına dəlalət edir. İnsaf İngiltərədə mərhəmət göstərən məhkəmələr (*Court of Chancery*) tərəfindən

icra olunur (36, p. 7). 1896-cı ildən başlayaraq alman hüququnda qanunların şərh edilməsində insafa əməl olunmasına icazə verilmişdir. Bundan əlavə, 1912-ci il İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 4-cü maddəsi də hakimlərə hüquq və insafa əsaslanaraq qərar vermələrinə icazə verdi (32, pp. 73-77). XIX əsrin sonlarından başlayaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarında Ali Ədalət Məhkəmələri də verdikləri qərarlarda insafi tətbiq etməyə başladılar (37, pp. 41 & 42). İnsafın ictimai prinsipləri və səlahiyyəti dedikdə, bu, məhkəmə və hakimlərin verdiyi qərarlarla, hakimin azad düşüncəsi ilə bağlıdır; hakim tərəflər arasında heç bir fərq qoymadan düzgün qərar qəbul etməli və çıxardığı qərar insafa riayət etməlidir. Ümumiyyətlə, ənənəvi Qərb nəzəriyyəsinə əsasən insafın prinsip və səlahiyyətləri üç əsas hissədən ibarətdir ki, bunlardan birincisi insaf prinsiplərinin hüquqla birlikdə olmasıdır, yəni insaf özünü hüquq daxilində (*infra legem*) göstərir; ikincisi hüquqdan daha geniş – üstün və irəlidə (*praeter legem*) mövcud olur; üçüncüsü isə hüquqdan fərqli olaraq, bəzi hallarda isə hüquqla ziddiyyət (*contra legem*) təşkil edir (38, pp. 7-14). Bu üç əsas şərt insafın ictimai prinsip və səlahiyyətlərini tam olaraq əks etdirir ki, bunlar haqda ayrı ayrılıqda şərhə ehtiyac vardır.

3.1.1. İnsaf: hüquq daxilində (*infra legem*). Lovenin fikrincə, insaf hüquq normaları daxilində qanunları insaf prinsiplərinə riayət etməklə izah edir. İnsafın bu növü o zaman istifadə olunur ki, xüsusi bir şəraitdə qanuni normativlər hüquqi bazanı təyin edə bilmirsə və çətinlik yaranırsa, belə olan halda insafın bu növünə ehtiyac olur. Məhz bu səbəbdən də hüquq daxilində olan insaf elə hüququn özüdür və ondan başqa bir şey deyildir (39, pp. 56 & 57). Diqqət etsək görərik ki, burada insaf qanun və qaydaların izah olunmasında, işlənməsində və tətbiq olunmasında təkcə hakimin vəzifələrini deyil, həm də məhkəmə ilə bağlı olan səlahiyyətləri yerinə yetirir. Bununla yanaşı, bəzi hüquqşünas filosoflar insafın bu növünü fərqli bir formada izah edirlər. Onların fikrincə, insafın bu növü o zaman özünü göstərir ki, qanunvericiliyə əsaslanan hakim yalnız qanunun aliliyi ilə məhdudlaşmır, bəlkə də uzun illər ərzində qaydaların inkişaf mərhələsinə diqqət edərək insafı nəticəyə gəlir (40, p. 84). Əgər qeyd olunan fikirləri oxşar hesab etsək onda hüquq daxilində insafın işlənməsinə ehtiyac qalmır. Bu o deməkdir ki, hakim, ya qazi, vəzifəsini yerinə yetirərkən özünü təkcə qaydaları icra etməklə məhdudlaşdıra bilməz, bəlkə, özünün yaradıcı (hüquqi düşüncə) gücünə söykənməli və haqlı mühakimə yürütməlidir. Burada hakimin sahib olduğu azad fəaliyyəti (səlahiyyəti) də mühümdür; hakim hüquq daxilində insaf prinsiplərinə söykənərək, qanunu və onun görünməyən tərəflərini izah etməklə yanaşı, həm də qanunun üstün cəhətlərini bəyan edir. Hakim insafın bu növünə əsaslanarsa, onda beynəlxalq hüquq normalarına (hüquq çərçivəsində) riayət etməlidir və belə olan halda, tərəflərin də açıq icazəsinə ehtiyac olmur (38, p. 12). Çünki Beynəlxalq Hüquq Təşkilatının 1937-ci ildə təsdiq edilmiş qətnaməsində göstərilir ki, hüquq çərçivəsində insafın işlənməsinə ehtiyac olduğu təqdirdə, hətta tərəflərin açıq icazəsi olmasa belə, bu prinsipin (insafın) tətbiq olmasına icazə verilir (41, pp. 140 & 141). Qətnamədə təsdiq olunan bu müddəa onu göstərir ki, insafın hüquq daxilində olan bu növü (*infra legem*) hakimin səlahiyyətlərini göstərməklə yanaşı, həm də onun hər hansı bir hüquqi məsələlərin həllində müstəqil qərara gəlməsinə imkan verir.

3.1.2. İnsaf: hüquqdan üstün və irəlidə olması (*praeter legem*). İnsafın bu növündən bəhs edərkən demək lazımdır ki, əgər hakim beynəlxalq hüquq normalarında insafa əsasən qərara gəlirsə, bu, insaf prinsiplərinin mövcudluğunu və ictimai funksiyalarını göstərir; yəni hüquq və insaf arasında olan birlik qanunverici orqan üçün səlahiyyətin daha çox olmasına səbəb olur. Lakin bəzi hüquqşünas filosofların gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, insafın bu növü hüquqdan daha üstün və irəlidir, çünki məhkəmə insaf və hüquqa əsaslanaraq eyni vaxtda qərar vermək səlahiyyətinə malikdir (42, p. 3). İnsaf prinsiplərinin hüquqdan üstün və irəlidə olması dedikdə, yəni insaf hüququn kənarında mövcuddur və hüquq normalarının bir-biri ilə əlaqəsində təkmilləşmiş xarakter daşıyır; daha aydın desək, hər hansı bir məsələni müəyyən olunmuş hallarda həll etmək üçün, hüquqi çatışmazlıqlarla üzləşdikdə, həmçinin prosesin izah olunmasında hər hansı bir normanın olmaması zamanı insaf prinsipləri önə çəkilir, qüsurlar və hüquqi çatışmazlıqlar aradan qaldırılır (32, pp. 132 & 134). Diqqət etsək görərik ki, bu prinsip yeni bir hüquqi metod yaratmadan özünəxas, etibarlı və məlum bir üsulla müəyyən bir əlaqəni birbaşa, müstəqil olaraq tənzimləyir. İnsafın hüquqdan üstün və irəlidə olmasında tərəflər arasında xüsusi bir razılığın olmasına ehtiyac yoxdur dedikdə, bu o deməkdir deyildir ki, təkcə hüquqda ictimai çatışmazlıqların bərpası və təkmilləşməsidir, bəlkə, hakimin hüququn qüsurlarını, görünməyən tərəflərini və qeyri-müəyyənliklərini əqli dəlillər (rasional) əsasında tətbiq etməsidir. Buna misal olaraq

demək olar ki, təzminat məbləğinin təyin edilməsi üçün dəqiq və sabit bir qayda mövcud deyil, belə olan halda məlum boşluqları doldurmaq üçün insafın bu növünə istinad olunur; yəni zərərçəkənə ədalət və insafa əsasən təzminatın müəyyən məbləği təyin olunur. Bu onu göstərir ki, insafın hüquqdan üstün və irəlində olması tərəflərin razılığına ehtiyac olmadan belə, hüququn tam və təkmilləşməsinə səbəb olur.

3.1.3. İnsaf: hüquqdan fərqli və bəzi hallarda ziddiyyətli olması (contra legem). Hakimin insaf əsasında qərar vermək səlahiyyəti, həqiqətən də, insafın hüquqdan fərqli və ziddiyyətli olmasını göstərir. Təbii ki, ədalətin mövcudluğu və möhkəmliyi üçün belə bir ilkin şərtin – insafın olması vacibdir; bu, insafın ictimai prinsiplərini və səlahiyyətlərini göstərən üçüncü növdür. İnsafın hüquqdan fərqli və ziddiyyətli olmasından bəhs edərkən mühüm bir məsələni nəzərdən qaçırmamalıyıq, yəni hüquq prinsiplərinin mövcudluğu və işlənməsi həqiqətən insafın yaranması ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki insafın tətbiq olunması qanunların islah olunmasına səbəb olur. Marqaretin fikrincə, bu mövzuda məsələlərin həlli beynəlxalq məhkəmələr tərəfindən aparılmalıdır (29, p. 110). Bəzi mənbələrin gəlidiyi nəticəni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Hüquşünas filosoflar insafın bu növündən bəhs edərkən yazırlar: “Bəzi hallarda hüququn yaranması və işlənməsində mövcud olan ziddiyyətlər aradan gedir və insafın hüquqdan fərqli olması kimi yeni bir məfhum formalaşır. Lakin beynəlxalq hüququn sərhədlərarası anlaşılmasına və iki hüquqi proses arasındakı fərqi qəbul edilməsinə baxmayaraq, insafın bu növünün işlənməsi məhkəmə prosesi ilə bağlı olan bir öhdəlikdir ki, çətinliklə də olsa, hakim tərəfindən qanun müstəvisindən kənarında şərh və tətbiq olunur” (43, pp. 14 & 15). İnsafla bağlı olan ictimai prinsiplərdən bəhs edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, insaf bütün vəziyyətlərdə tənzimləmə səlahiyyətinə malikdir, yəni vicdan əsasında qərara gəlir və təsiri olmayan qaydalar üzərində üstünlüyə malikdir. Bundan əlavə, mübahisəli məsələlərdə insafa əsaslanan hər hansı bir qərar hüquqi məsələlərin ədalətlə həll olunmasında əsas şərtidir. Bu onu göstərir ki, təkcə ədalət deyil, həmçinin insaf, vicdan və adət-ənənə də hüquqi tənzimləmə səlahiyyətinə malikdir (44, p. 200). Əlbəttə, həm filosoflar, həm də hüquşünas filosoflar insafi qanunun ümumi prinsiplərindən biri kimi qəbul edirlər. Bəzi pozitiv hüquq nəzəriyyəçiləri insafın ictimai prinsip və səlahiyyətindən bəhs edərkən insafın hüquq və əxlaq arasında olan ziddiyyətlərin həll olunmasında mühüm bir vasitə olduğunu yazmışlar (44, p. 19). Digər tərəfdən isə insaf çıxarılan qərarların yumşaq xarakterli olmasına kömək edir; verilən qərarlarda şiddətin azalmasına – məhkuma cəzanın təyin olunmasında cəzanın ağırlığının qarşısını alan, ictimai səlahiyyəti olan bir üsul (prinsip) kimi göstərilir (45, s. 32).

Nəticə. Mövzunu tədqiq edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim yunan filosoflarından başlayaraq hazırki dövrümüze qədər insan haqları ilə bağlı mövzulara daim diqqət olmuşdur. Bu mövzular içərisində etikanın əsas mövzularından olan ədalət və insafın hüquq normalarına təsiri filosofları xüsusilə düşündürmüşdür. Qədim yunan fəlsəfəsini təhlil edərkən şahidi oluruq ki, ədalət və insaf insanların qarşılıqlı əlaqəsində mühüm təsirə malik olmaqla yanaşı, həm də insan həyatında üstünlüklərə malikdir. Platon ədalətin tələblərini insan əməlləri ilə əlaqələndirir və bildirir ki, ədalətli insanın etdiyi hər hansı bir iş ədalət daxildir, bundan kənarında ola bilməz. Hissləri ağına tabe olan şəxs məlumdur ki, hansı iş ədalətə uyğun və hansı iş ədalətə uyğun deyildir. Ədalətli olmaq üçün hissə və təcrübəyə əsaslanmaq olmaz, ədalətin meyarını hiss deyil, ağıl müəyyənləşdirir və bundan sonra hissə həvalə olunur. Məsələn, hər hansı bir iş yerinə yetirilməzdən öncə düşünülür, onun mahiyyəti, mənası aydınlaşdırılır və bundan sonra yerinə yetirilməsinə hökm verilir. Burada hiss və praktika ikinci mərhələdə dayanır, buna görə də hüquqa aid olan etik meyarları və digər məsələləri təkcə praktikaya aid etmək hüququn dəyərini məhdudlaşdırmaq deməkdir. Aristotelə gəldikdə isə, o həm insanla, həm də etika ilə bağlı olan məsələlərdə ədalətə riayət olunmasını başlıca amil hesab edir. Onun fikrincə, ədalətdə ifrat və təfritə riayət olunmalıdır, düzgün olmayan əməl ədalətin meyarı ola bilməz. Ədalət ifrat və təfrit arasında həddi müəyyən etməklə yanaşı, həm də nizamlayıcı bir funksiyadır.

Müasir filosof, moralist və hüquşünas filosofların fikrincə isə istər qədim yunan təfəkküründə, istərsə də müasir hüquq fəlsəfəsində olsun, bütün hallarda insan haqları ilə bağlı olan məsələlər müəyyən qaydaya tabedir, ancaq ədalət müəyyən qaydaya tabe deyil; ədalət hüquqa mənsub olan qaydaları nizamlayır və onları struktura uyğun olaraq tənzimləyir. Ədalətin məqsədi ondan ibrətdir ki, hər hansı bir şəxs ağıl və qanun əsasında haqqına sahib olsun; şəxs hüququn qarşısında hüququn tələb etdiyi vəzifələri yerinə yetirməklə, həm də onun meyar və prinsiplərini müqəddəs saymalı, hüquqla bağlı olan hər hansı bir məsələni qəbul etməlidir. Təbii ki, ədalətlə yanaşı, insaf da hüquqi məsələlərin

funksiyasında mühüm yer tutur. İnsaf tək cə beynəlxalq hüququn deyil, daxili hüququn da bir hissəsi olaraq, qanuni məhdudiyyətlər daxilində ədalət prinsiplərinə əsaslanaraq qərar qəbul edir, məhz buna görə də insaf hüquqi bir qayda olaraq göstərilir. Təhlil əsnasında mühüm bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, insaf olmadan da hüquq normaları mümkündür; yəni normaların mövcudluğunda insafın olması şərt deyil, həmçinin hüquq normaları olmasa, insafla bağlı olan prinsipləri görmək mümkün deyil. Çünki insaf istər prinsip, istərsə də səlahiyyət baxımından hüquq normalarına əsaslanır, yəni normativlər əsasında təsirini göstərə bilir və bir çox hallarda həmin normativlərin yerində işlənir. İnsaf hüquq normalarının mövcudluğunda deyil, lakin işlənməsində əsas şərt hesab olunur. Çünki insafa əsaslanmayan hüquq normaları heç bir ictimai təsirə malik deyildir. İnsaf istər hüquq daxilində, istər hüquqdan irəlidə, istərsə də hüquqdan fərqli və hətta bəzi hallarda ziddiyyətli olsun, burada əsas hədəf bütün hallarda ictimai tarazlığı qorumaq, haqqı olana haqqını vermək, hər üç tərəf arasında (ictimaiyyət, qanunverici orqan və məhkəmə sistemi) xüsusi səlahiyyətə sahib olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də ədalətin də daxil olduğu etik prinsipləri qorumaqdır.

Azərbaycan, ingilis, ərəb və fars dillərində istifadə edilmiş ədəbiyyatlar:

1. Jəmil Səliba Manuçehr Saneyi. Fəlsəfi lüğət. Tehran: Hikmət, h.ş. 1381/2003 m., 708 s.
2. Əbu Hamid Qəzali. Din elmlərinin dirçəlişi. Beyrut: Darul-Qələm, c. 3, h.q. 1395/1975 m., 1963 s.
3. Nasir Katuzian. Əxlaq və hüquq. Tehran: Elm və Texnologiyada Rüblik Etika Jurnalı. İkinci il, № 1 və 2, h.ş. 1386/2007 m., 88-84 s.
4. Raqib İsfahani. Quranda sözlərin izahı. Beyrut: Darul-Qələm, c. 1 və 2, h.ş. 1430/2009 m., 1015 s.
5. Cəmaləddin İbn Mənzur Əl-Ənsari. Ərəbin dili. Beyrut: Darul əl-Fikr, c. 1, 11, h.q. 1414/1993 m., s. 1006 s.
6. Əlbəstani Fəvad Əfram. Ərəbcə-Farsca lüğət kitabı. Tərcümə edən: Məhəmməd Bəndəriqi. Tehran: İslami, c. 2, h.ş. 1382/2003 m., 2272 s.
7. Əbu Əli Əhməd bin Yaqub Meskeviya Razi. Əxlaqın saflaşması. Beyrut: Darul-məktəbətül həyat, h.q. 1411/1991 m., 34, 200 s.
8. Paşayeva Ə. N. Hüququn fəlsəfəsi. Bakı: Avropa, 2019, 154 s.
9. Robert C. Solomon and Mark C. Murphy. What is Justice? Oxford: Oxford University Press, 1990, 350 p.
10. David D. R. Concepts of Justice. Oxford: Oxford University Press, 2001, 256 p.
11. Plato. Complete Works. Edited, with Introduction and Notes, by John M. Cooper. Hackett Publishing Company: Indianapolis, Cambridge 1997, 1808 p.
12. Aristotle. Nicomachean Ethics. Translated by W. D. Ross. Canada: Kitchener, Batoche Books 1999, 182 p.
13. Hans K. What is Justice? Justice, Law and Politics in the Mirror of Science. Berkeley and Los Angeles. University of California Press. 2013, 397 p.
14. Andrew, Levine. Engaging Political Philosophy. From Hobbes to Rawls, Oxford: Blackwell Publishers, 2001, 288 p.
15. Cicero M. T. Republic. Trans. By Clinton Walker Keyes, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1928, 544 p.
16. Güriz Adnan. Hukuk Felsefesi. Ankara: Siyasal Yayın Dağıtım. 2009, 494 s.
17. Nasir Katuzian. Hüququn fəlsəfəsi: hüququn tərif və mahiyyəti. Tehran: Nəşr Səhmdar Cəmiyyəti, c. 1, h.ş. 1388/2009 m., 706 s.
18. Hegel, G. W. F. Philosophy of Right. Translated with notes by T. M. Knox. London: Oxford University Press, 1967, 330 p.
19. Məhəmməd Moin. Fars lüğəti (orta mərhələ). Tehran: Əmir Kəbir, c. 1, h.ş. 1381/2002 m., 1300 s.
20. Xəlil Carr. Ərəb-fars dilində Laros lüğəti. Fars dilinə tərcümə edən: Seyid Həmid Tabiban. Tehran: Əmir Kəbir, c. 1, h.ş. 1380/2001 m., 2220 s.
21. Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary. New York: Oxford University Press, 6th Edition. 2004, 1552 p.

22. Henry C. B. Black's Law Dictionary. Sixth ed: West Publishing Company, 1990, 1881 p.
23. Newman, Ralph A. Article. A. Place and Function of Pure Equity in the Structure of Law. The. Hastings Law journal, Vol. 16, I. 3, A. 4. 1965, 401-429 pp.
24. Brown B. F. Article. Jurisprudence, By Ba Wortley. Manchester: Manchester University Press; New York: Oceana Publications, Inc, The American Journal of Jurisprudence, 1967, 232-235 pp.
25. Srivastava Dipit. Article 38 (1) of ICJ and sources of International Law. <http://lex-warrier.in> 2014/09/article-381-icj-sources-international law, 2014, 37-45 pp.
26. Aaron X. Fellmeth and Maurice Horwitz. Oxford Guide to Latin In International Law. 1st ed, New York: Oxford University Press, 2009, 328 p.
27. Mark W. J. Equity in International Law. Encyclopedia Of Public International Law, Edited by Rudolf Bernhardt, North-Holland Amsterdam, New York, Oxford, Vol.7. 1984, 74-78 pp.
28. Brownlie Ian. Principles of Public International Law. Oxford: Oxford University Press, 2008, 784 p.
29. White Margaret. Article. Equity-A General Principale of Law Recognised by Civilized Nations? Queensland Uneversity of Technology Law and Justice Journal, 2004, 103-116 pp.
30. Ansieh Mati və Məsud Əlbarzi Varkı. İnsaf və ədalət prinsiplərinin müqayisəli tədqiqi. Tehran: Müqayisəli hüquq tədqiqatları, c. 22, № 3, h.ş. 1397/2018 m., 137-162.
31. George P. F. American Law in a Global Context the Basics. Edited by Steve Sheppard, New York: Oxford University Press, 2005, 695 p.
32. Falcon Y Tella, Maria Jose. Equity and Law. Translated into English By Peter Muckley, Leiden; Boston: Martinus Nihoff, 2008, 334 p.
33. Anton-Hermann C. Aristotle's Conception of Equity (Epieikeia). Notre Dame Law Review, Vol.18, Issue 2, Article 3, 1942, 119-128 p.
34. Giovanni Iudica. Ex Aequo et Bono. Three Cases of Arbitration and Some Remarks about Equity. Nat'l Italian American Bar Journal, Vol. 21, № 37, 2013, 37-40 p.
35. Alastair Hudson. Equity and Trusts. Eighth ed, London & New York: Routledge, 2015, 1428 p.
36. McGhee John. Snell's Equity. Sweet & Maxwell, London: 2005, 990 p.
37. Howard L. Oleck. Historical Nature of Equity Jurisprudence. Fordham Law Review: Vol.20, Iss.1, 1951, 23-42 pp.
38. Mark W. J. The ambiguity of equity in international law. Brooklyn Journal of International Law, Vol. 9. № 7, 1983, 7-34 pp.
39. Lowe V. The role of equity in international law. Australian Year Book of International Law. 1989, 54-81pp.
40. Schachter Oscar. International Law in Theory and Practice: General Course of Public International Law. Brill, Nijhoff, Leiden: Boston, Vol. 178, 1982, 13-395 pp.
41. Duro Degan V. Justice and International Law in the delimitation of the marine space. Equity and International Law in Maritime Delimitations 2010, 139-157 pp.
42. Maniruzzaman A. F. M. The Arbitrator's Prudence in Lex Mercatoria: Amiable Composition and Ex Aequo et Bono in Decision Making. Mealey's International Arbitration Report, Vol. 182, 2003, 1-12 pp.
43. Andenaes M. & Chiussi, L. General Principles: Cohesion and Expansion of International Law. Centre Universitaire de Norvège à Paris Fondation Maison des Sciences de l'Homme 190, Avenue de France, Paris : 2017, 1-23 pp.
44. Blaszczyk L. & Kolber, J. General Principles of Law and Equity as a Basis for Decision-Making in Arbitration. Comparative Law Review, Vol. 15. 2013, 189-208 pp.
45. Əmini Əzəm. İnsaf və hüquq arasındakı əlaqəni yenidən nəzərdən keçirmək. Xüsusi hüququn təhlili. Tehran: 5-ci il, № 16, h.ş. 1395/2016 m., 31-56 s.

**Соотношение права и этики: философский смысл и юридическая функция
критериев справедливости и беспристрастности
Антига Пашаева**

Резюме. Право и этические ценности, которые являются основными темами древнегреческой философии, интересуют современных философов и философов-правоведов и поныне. Говоря о праве и этике, помимо философского смысла справедливости и беспристрастности, необходимо подчеркнуть о взаимоотношении социальной и правовой функции. Потому как существует особая потребность в этических ценностях — справедливости и беспристрастности, наряду с правовыми нормами, которые обеспечивают общественный порядок. Этические нормы — это сила, связанная с волей человека. Справедливость и беспристрастность, являются главным показателем этических норм в обществе, наряду с правом (обобщение понятия которого люди постоянно искали и над которыми работали, чтобы быть признанными и защищенными в общественной среде на основе норм, требуемых законом). Кроме того, справедливость и беспристрастность отражают принципы права и поэтому целью права является поддержание порядка, путем соблюдения справедливости и беспристрастности. Наряду со справедливостью и беспристрастностью закон защищает общественный строй и реализует требуемые права не только в рамках правовых норм, но и с ментальной, психологической и духовной точки зрения. В отличие от справедливости - беспристрастность иногда превосходит и опережает закон, а иногда отличается от него и противоречит ему. Несмотря на различие между этими двумя понятиями, они несут юридическую функцию в удовлетворении потребностей и запросов людей, совместно с законом. В текущем исследовании (основанном на праве и этических ценностях, ссылаясь на труды древних греков, современных философов, ученых-моралистов и философов-правоведов) сходства и различия между правом и этикой, правом и правосудием, можно найти философский смысл, социальную, правовую функцию, которые изучены и проанализированы в сравнительном аспекте.

Ключевые слова: право, этика, философское мнение, человек, справедливость, беспристрастность, общность

**The ratio of Law and Ethics: the philosophical meaning and legal function of the criteria
of justice and equity
Antiqa Pashaeva**

Abstract. Law and ethical values, which are the main topics of ancient Greek philosophy, have been among the topics of interest of modern philosophers and legal philosophers. When talking about law and ethics, in addition to the philosophical meaning of justice and equity, it is necessary to especially mention the mutual relationship, social and legal function. Because there is a special need for ethical values – justice and equity, along with legal norms to ensure public order. Ethical norms are a force related to human will; justice and equity are the main indicator of ethical norms in society along with law. These are such concepts that people have been constantly searching for and working to be recognized and protected in the public environment based on the norms required by the law. In addition, justice and equity reflect the principles of law, that is why the goal of law is to maintain order by observing justice and equity. Along with justice and equity, the law protects the social order and fulfills the required rights not only within the legal norms, but also from the mental, psychological and spiritual point of view. Unlike justice, equity is sometimes superior and ahead of law, and sometimes it is different and contradictory to law. Despite the difference between these two concepts, they have a legal function in meeting the needs and demands of people together with law.

In the current study, based on law and ethical values, referring to the works of ancient Greeks, modern philosophers, moral scientists and legal philosophers, the similarities and differences between law and ethics, law and justice, law and equity, justice and equity, and their philosophical meaning, social, legal function was studied and analyzed in a comparative aspect.

Keywords: law, ethics, philosophical view, human, justice, equity, society.